

مطالعه کارکرد معماری و گونه‌شناسی قلعه‌های دستگردان طبس در دوران اسلامی

محمدابراهیم زارعی^۱، بهرام عنانی^{II}، خدیجه شریف‌کازمی^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/NBSH.2020.21027.2082

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۵۶-۱۲۷

چکیده

قلعه‌ها بناهای امن و مستحکمی هستند که در گذشته در نقاط مهم و گذرگاه‌ها ساخته می‌شدند. موقعیت جغرافیایی استان خراسان جنوبی به لحاظ ویژگی‌های طبیعی، چون: رشته‌کوه‌ها و دشت‌های کم‌ارتفاع، هویت خاصی بدین منطقه بخشیده و کم‌آبی و خشک‌سالی محیط موجب بی‌ثباتی سیاسی و در نتیجه معماری امنیتی و ساخت قنات را در سازگاری با محیط به وجود آورده است. بخش دستگردان در محدوده جغرافیایی غربی استان خراسان جنوبی قرار دارد و به دلیل شرایط ویژه جغرافیایی، مانند: قرارگیری در حاشیه کویر لوت و دور بودن از مراکز شهری و خدماتی بزرگ، تبدیل به منطقه‌ای غیرقابل دسترس از مراکز حکومتی طی دوره‌های مختلف تاریخی شده است؛ از این رو، آثار معماری فراوانی را در خود جای داده است. در بررسی باستان‌شناسی بخش دستگردان طبس در سال ۱۳۹۴ ه.ش.، قلعه‌هایی مربوط به اواخر سلجوقی تا اوایل پهلوی شناسایی شده که تاکنون ساختار و کارکرد هر یک مطالعه نشده است. لازم به ذکر است شیوه قلعه‌سازی در منطقه بر شیوه معماری بسیاری از بناهای این منطقه، مانند به‌کارگیری برج و حصارهای مرتفع، تأثیر گذارده است. این مقاله با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با انجام فعالیت‌های میدانی و مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، مانند منابع تاریخی دوران اسلامی انجام گرفته است و در پی پاسخ به این پرسش است: گونه‌شناسی قلعه‌های دستگردان بر اساس کارکرد و عناصر سازنده به چه نحوی قابل ارزیابی است؟ هدف این پژوهش شناخت و مطالعه ساختار کالبدی معماری قلعه‌های دستگردان طبس، گونه‌بندی و گاهنگاری آن‌ها است. مطالعه سیر تاریخی دگرگونی در ساختار و عوامل تأثیرگذار بر کالبد قلعه‌ها و ترسیم الگوی حاکم بر ساختار معماری این‌گونه بنا، از دیگر اهداف این پژوهش است. مطالعه بناهای امنیتی این منطقه نشان می‌دهد، شرایط اقلیمی با مناطق بیابانی گسترده و نقاط مرتفع پناهگاهی و تحولات سیاسی-اجتماعی به دلیل قرارگیری بر سر راه‌های ارتباطی با مرزهای شرقی و همچنین دوری از مراکز شهری منطقه و نبود یک حاکمیت وابسته به دولت مرکزی بر فرایند شکل‌گیری ساختار معماری امنیتی بخش دستگردان طبس در دوره اسلامی تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژگان: قلعه، ساختار معماری، کارکرد و گونه‌شناسی، دستگردان طبس.

مقدمه

بخش دستگردان در محدوده غربی جغرافیایی استان خراسان جنوبی قرار دارد. در میان آثار معماری برجای مانده در دستگردان، قلعه‌ها فراوانی بیشتری را نشان می‌دهد. با مراجعه به منابع تاریخی دوران اسلامی (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۳: ۱۲۶۱) چنین می‌توان دریافت که منطقه دستگردان در محدوده قهستان قرار داشته است. از ویژگی‌های قهستان می‌توان به نزدیکی به مرزهای شرقی، دورافتاده بودن و پس از آن به انزوای سیاسی‌اش اشاره نمود (دفتری، ۱۳۷۵: ۴۰۲). در پی این فرآیند فراوان‌ترین سازه‌های معماری در دو شکل قلعه و برج جلوه‌امینتی یافته است؛ به طوری که در این پژوهش، ۱۵ سازه معماری مورد مطالعه علمی قرار گرفته است. معماری این سازه‌ها بر مبنای مصالح بومی، مانند: خشت و چینه، در تطابق با اقلیم مناطق کویری شکل گرفته است. عناصر مشترک در گونه معماری امنیت دستگردان، مانند: حصارهای بلند و قطور، برج‌های استوانه‌ای یا مخروطی، یک یا چند دروازه و گاه با خندق در گرداگرد بنا به نمایش گذارده شده است. بسیاری از نام و عناوین قلعه‌ها برگرفته از نام روستایی است که در آن جای گرفته‌اند و برخی دیگر به فرد یا افرادی از صاحبان آن بنا تعلق دارد.

پرسش‌های و فرضیات پژوهش: مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارتند از: گونه‌شناسی قلعه‌های دستگردان براساس کارکرد و عناصر سازنده به چه نحوی قابل ارزیابی است؟ و دیگر، چگونه می‌توان مهم‌ترین عناصر دفاع غیرعامل در قلعه‌های دستگردان را تبیین نمود؟

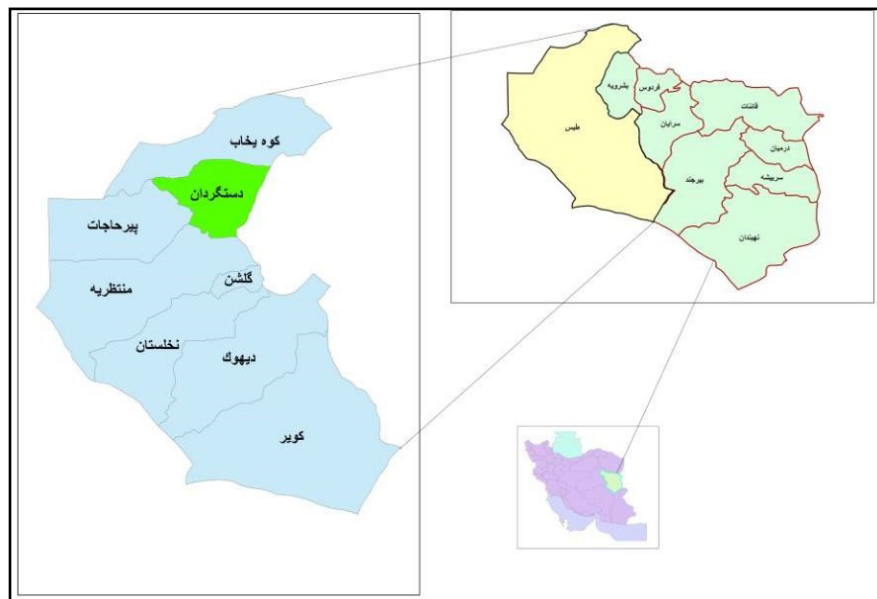
روش پژوهش: پژوهش پیش‌رو براساس ماهیت و هدف از نوع بنیادی است. روش به‌کار رفته در آن بر پایه بررسی‌های میدانی، ثبت و طرح‌برداری از بنا و هم‌چنین گردآوری داده‌ها براساس منابع و متون کتابخانه‌ای است. بررسی منطقه به شیوه پیمایشی و فشرده و با بهره‌گیری از روش‌های سنتی و نوین در مناطق وسیع و ثبت مکان‌نگاری انجام شد. پس از مشخص شدن بقایای معماری در ابتدا ثبت، عکس‌برداری، مستندسازی و ترسیم پلان صورت گرفت؛ سپس با بهره‌گیری از مطالعات تطبیقی، سیمای روشنی از الگوپذیری، فرم و عملکرد معماری این آثار، ترسیم گردید.

پیشینه پژوهش

از دیدگاه باستان‌شناسی، بخش دستگردان نسبت به مناطق پیرامونی خود، منطقه شناخته‌شده‌ای نیست و از دوران پیش‌ازتاریخ تا دوران تاریخی و اسلامی، به جز مطالعات اندکی که در سال‌های گذشته انجام گرفته، اطلاعات دیگری در دسترس نیست. پیشینه مطالعات انجام‌شده در این منطقه، شامل بررسی‌های میدانی اداره کل میراث فرهنگی استان یزد، طی سال‌های ۸۶-۱۳۷۵ ه.ش. است. بررسی‌های میدانی جدید در سال ۱۳۹۴ ه.ش. اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی تنها به ثبت آثار و معرفی صرف پرداخته شده است.

فرآیند قلعه‌سازی دوران اسلامی در شرق ایران

ویژگی قلعه‌سازی در مناطق شرقی بازتاب گسترده‌ای داشته است. این فرآیند در دوران میانی اسلامی، به‌ویژه دوره‌های ایلخانی و تیموری با هدف «امنیت راه‌ها و حراست از کاروانیان» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۹۹؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۷۹) و پل‌های ارتباطی، به‌ویژه در مناطق مرزی (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶) ادامه یافت. تصرف و تسخیر قلعه‌ها در دوره سلجوقی نیز برای تسلط بر راه‌های بازرگانی خراسان با دیگر مناطق بود (بی‌نام، ۱۳۸۱: ۳۹۰). در این زمان، اسماعیلیان قلعه‌های متعددی را بدین منظور تحت تصرف خویش درآورده بودند (لوئیس، ۱۳۷۱: ۸۳). این رویکرد تدافعی در قرون متأخر تداوم یافت. در دوره صفوی به جهت دفع حملات ازبکان در مناطق شرقی (ترکمان‌منشی، ۱۳۱۸: ۸۴) و در دوره قاجار نیز، «توسط حاکمان و سران محلی به عنوان محل زندگی مورد استفاده قرار می‌گرفت» (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶). این فرآیند سبب پیچیدگی سلسله‌مراتب‌های اجتماعی با تقسیم فضای روستاها در این منطقه به دو بخش حاکم‌نشین و رعیت‌نشین، تا دوره‌های متأخر شد.

► نقشه ۱. موقعیت جغرافیایی دستگردان در شهرستان طیس، استان خراسان جنوبی و ایران (نگارندگان، ۱۳۹۷).

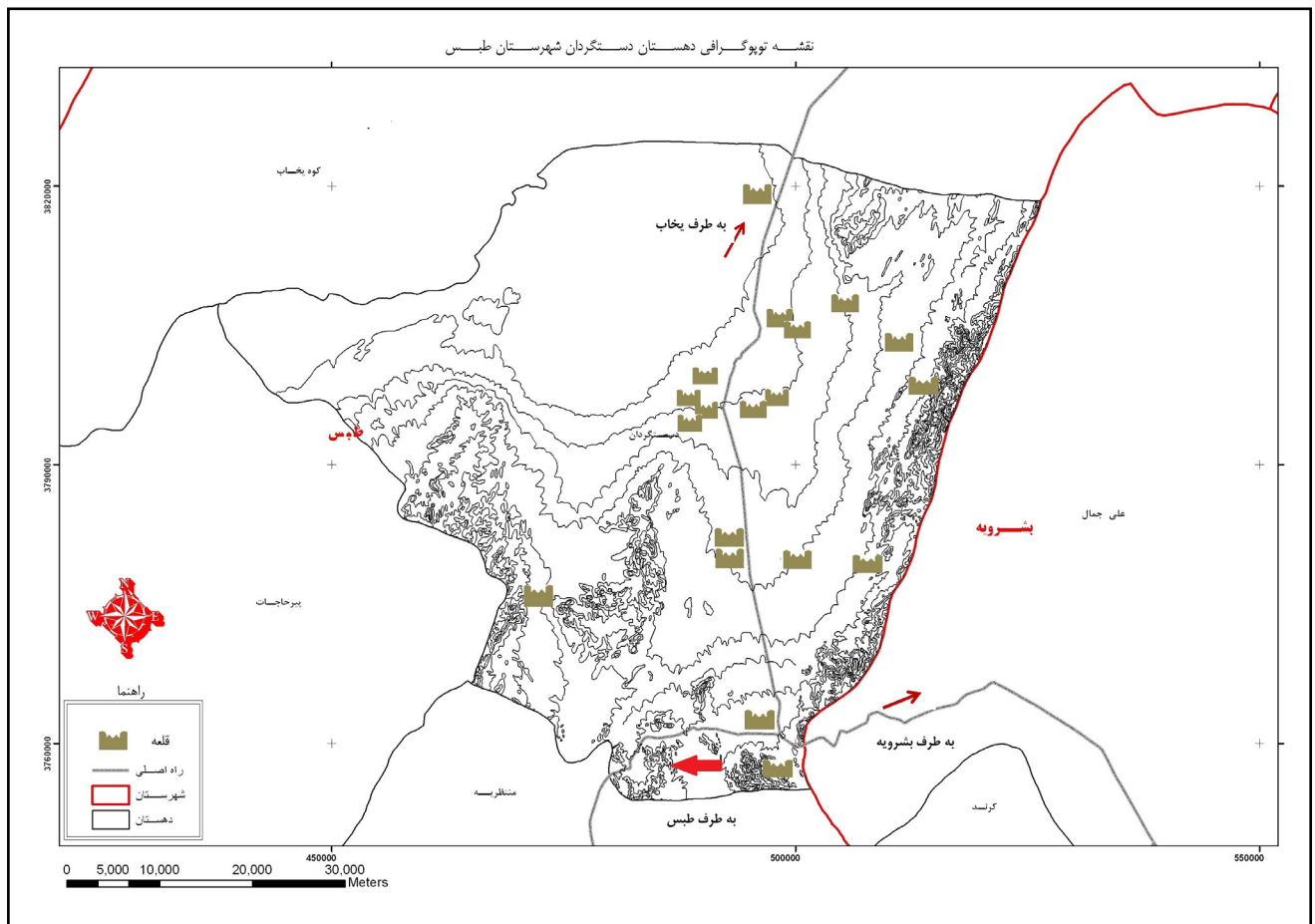
موقعیت جغرافیایی دستگردان طیس در استان خراسان جنوبی

بخش دستگردان در شمال غرب استان خراسان جنوبی قرار دارد. این بخش شامل دو دهستان دستگردان و کوه یخاب است. دهستان دستگردان با مرکزیت عشق‌آباد در فاصله ۱۰۲ کیلومتری شمال شهرستان طیس قرار دارد.

طی بررسی میدانی بخش دستگردان طیس آثار معماری متعددی به دست آمده است که در این میان بناهای امنیتی در قالب ۱۸ قلعه و ۵ برج منفرد معرفی شدند (عنانی، ۱۳۹۴)، (نقشه ۲).

معرفی و گونه‌شناسی قلعه‌های دستگردان

با نگاهی به تقسیم‌بندی انواع استحکامات دفاعی براساس اقلیم (ستوده، ۱۳۶۲:

▲ نقشه ۲. پراکندگی قلعه‌ها در منطقه دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

۱۴؛ پازوکی طرودی، ۱۳۷۶: ۱۶۱)، قلعه‌های منطقه دستگردان در دو گروه: الف) کوهستانی و ب) استحکامات دشت، تقسیم می‌شوند. در نگاه کلی، ریخت‌شناسی بناهای استحکاماتی منطقه دستگردان در چهار گروه: ۱- برج‌ها، ۲- قلعه کوهستانی، ۳- قلعه‌های روستایی، ۴- قلعه میان‌راهی که به‌طور مشترک با دو کاربری رباط و قلعه، مفهوم یافته است. به عقیده «دپلانول» (۱۳۵۸: ۲)، به‌طور کلی در قلاع مرتفع عناصری، مانند: برج، حصارهای مرتفع، روزنه‌های دیده‌بانی و تیرکش‌ها بر کاربرد نظامی و دفاعی این قلاع تأکید می‌ورزد. این قلعه‌ها معمولاً از طرح هندسه منظمی برخوردار نیستند؛ اگرچه پی‌سازی بر روی تپه‌های طبیعی و سطح ناهموار در قلعه یوسف‌آباد و تپه مصنوعی در قلعه دستگردان، به نحوی است که به هندسه بنا لطمه نزده است. به‌طور کلی، «قلعه‌های جلگه‌ای دشت، به شکل مربع یا مستطیل طرح‌ریزی شده‌اند و تنها حصار و برج‌ها جنبه دفاعی آن‌ها را تقویت می‌کند» (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۴). در این نوع قلعه‌ها، بخش‌های مسکونی برای ساکنین روستا در نظر گرفته شده است. به عقیده برخی پژوهشگران، کاربری قلاع روستایی به‌عنوان پناهگاه امن در بحران‌های سیاسی-اجتماعی بوده است (خلعتبری، ۱۳۸۲: ۴۹) و به‌صورت دائم یا در مواقع خطر مورد استفاده اهالی محل قرار می‌گرفته است (ملزاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶). در میان قلاع دستگردان که تنها یک نمونه

قلعه کوهستانی و یک قلعه میان‌راهی شناسایی شد، دیگر قلعه‌ها در گروه قلعه‌های روستایی قرار می‌گیرند؛ بنابراین با در نظر گرفتن موقعیت استقرار گونه‌شناسی قلاع دستگردان در چهار گروه قابل تفکیک است؛ ۱- موقعیت قلعه بر بلندترین نقطه روستا، ۲- قلعه‌هایی با برج و بارو که پیرامون روستا را دربر گرفته‌اند، ۳- قلعه در بیرون از روستا و پیرامون آن، مزارع کشاورزی قرار گرفته است، ۴- قلعه‌های درون روستا که خانه‌های مسکونی در یک یا چند جبهه آن قرار دارد (جدول ۱).

قلعه‌ها با توجه به اقلیم گرم و خشک (قبادیان، ۱۳۸۷: ۶) درون‌گرا هستند. بناها در رون اصفهان، راسته و شمالی-جنوبی ساخته شده‌اند. الگوی فضایی در قلعه‌ها نیز به سه شکل شبکه‌ای، خطی و مرکزگرا قابل تقسیم‌بندی است. در شیوه شبکه‌ای فضاهای بسته و باز با عدم تقارن در سرتاسر بنا شکل گرفته است. در الگوی خطی، فضاها در اطراف محور افقی بنا شکل گرفته‌اند و موجب نظام حرکتی را در بنا شده است. در الگوی مرکزگرا نیز تمام فضاها به‌ویژه فضاهای سربسته در اطراف یک فضای باز، مانند حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند. این شیوه در بیشتر بناهای کویری کاربرد داشته است.

رویکرد دفاعی در قلعه آبخورگ با برج‌های دفاعی و حوض انبار و ساخت بنا در ارتفاعات کوه مشخص می‌گردد. در قلعه روستای دستگردان ویژگی دفاعی و نظامی، مانند: آبخورگ با برج‌ها و حصار بلند، خندق پیرامونی بنا و شاخصه حکومتی آن با قلعه‌ای کوچک در درون قلعه اصلی که به‌عنوان مقر حاکم نشین در نظر گرفته می‌شود، تمایز می‌یابد. دیگر قلعه‌های بخش دستگردان با کارکرد دفاع از محصولات کشاورزی دارای بخش‌هایی به‌عنوان ذخیره غلات بوده است؛ گونه‌شناسی قلعه‌های دستگردان را براساس موقعیت قرارگیری و نوع عملکرد در شکل ۱، تبیین شده است.

کارکرد قلعه‌های دستگردان و عوامل مهم در شکل‌گیری آن‌ها

اهمیت و وسعت هر یک از این قلاع بسته به شرایط اجتماعی و طبیعی، در طرح، مصالح، بارو، تعدد برج و وسعت هر یک در روستا متفاوت است. به نظر می‌رسد «هم‌پای روستاها و شهرهایی که به تدریج در میان حصارها شکل گرفته و گسترش می‌یافتند، مجموعه‌هایی با ظاهری نسبتاً مشابه به وجود آمده و شروع به توسعه نموده‌اند که از آن با عنوان قلعه یاد می‌شود؛ درحالی‌که در این مجموعه‌های مسکونی، نظامی با ساختار اجتماعی متفاوتی از آن‌چه که در روستاها و شهرهای هم‌عصرشان شکل گرفته بود، ایجاد شده بود و قلعه‌نشینی شکلی متفاوت از سکونت روستانشینی یا شهرنشینی بوده است» (پارسی، ۱۳۸۳: ۱۳۶). چنان‌که در برخی بناها مانند قلعه دستگردان، «کلیه مساکن روستایی داخل قلعه قرار داشته» (تصویر ۱)، (شاطریان، ۱۳۹۰: ۸۷). امروزه شاهد کاربری برخی از آن‌ها به‌عنوان محل نگه‌داری دام هستیم.

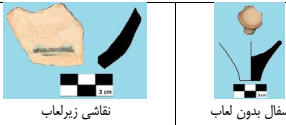

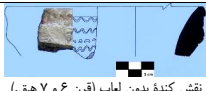

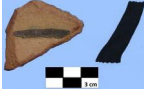

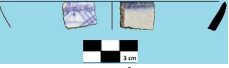

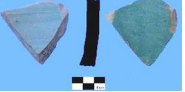

کاربرد تدافعی در قلعه آبخورگ، یوسف‌آباد و دستگردان با قرارگیری در نقاط مرتفع و قلعه کلشانه با قرارگیری در نقطه متراکم روستایی قابل تأمل است (تصاویر

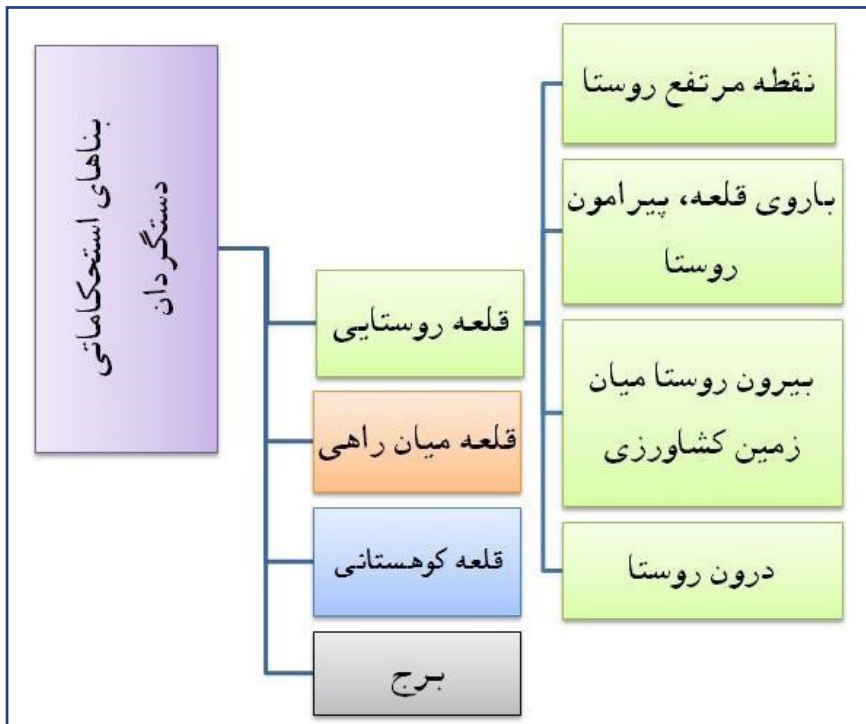
جدول ۱. کارکرد قلعه‌های دستگردان براساس موقعیت اقلیمی و الگوی ساختاری بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

وضعیت بنا در بافت										ساختار بنا					
تقسیم‌بندی قلعه بر اساس موقعیت اقلیمی و بستر مکانی		نام بنا	پیشینه دوره تاریخی	ارتفاع از سطح دریا (متر)	نقشه بنا	مساحت بنا (مترمربع)	رون بنا	الگوی فضایی	ویژگی بنا	کاربری بنا	طبقه				
کوهستانی		دختر آبخورگ	سده ششم و هفتم هجری	۱۴۰۱	نامنظم و چندضلعی	-	-	-	درون‌گرا	دفاعی، حکومتی، پناهگاه، مسکونی	نامشخص				
قطا مرتفع	درون روستا	یوسف‌آباد	صفوی	۹۷۵	مربع	۱۱۷۳	راسته	شبکه‌ای	درون‌گرا	دفاعی، مسکونی، پناهگاه	دو				
	بیرون روستا	ازبکوه قدیم	اوایل قاجار	۱۰۱۶	مربع	۵۲۹	شمالی- جنوبی	خطی	درون‌گرا	دفاعی، مسکونی، پناهگاه	یک				
درون روستا		ده‌کوبیر	صفوی تا قاجار	۷۷۶	مربع	۱۲۴۳	راسته	شبکه‌ای	درون‌گرا	حکومتی، مسکونی، دفاعی	دو				
		کلشانه	صفوی تا قاجار	۱۰۱۳	مستطیل	۷۸۰	کرمان	شبکه‌ای	درون‌گرا	مسکونی، پناهگاه	یک				
		فتح‌آباد	قاجار	۸۹۷	مربع	۳۹۶۹	شمالی- جنوبی	خطی مرکزگرا	درون‌گرا	حکومتی، مسکونی، دفاعی	یک				
قلعه روستا		دستگردان	ایلخانی تا قاجار	۸۰۹	مربع	۲۱۰۲۵	راسته	بزرگ: شبکه‌ای کوچک: مرکزگرا	درون‌گرا	دفاعی، زندان، نظامی، مسکونی، پناهگاه	دو				
		هودر	صفوی	۷۹۷	مستطیل	۳۸۲۹۵	اصفهان	شبکه‌ای	درون‌گرا	حکومتی، مسکونی، دفاعی	دو				
بیرون روستا		وکیل‌آباد	اواخر صفوی	۷۹۹	مربع	۴۰۹۲	اصفهان	خطی	درون‌گرا	مسکونی، دفاعی	یک				
		بادام‌تک	اوایل صفوی	۸۰۵ متر	مربع	۲۷۰۴	اصفهان	شبکه‌ای	درون‌گرا	دفاعی، مسکونی، پناهگاه	دو				
		پاشنه‌دران	صفوی	۸۸۹	مربع- مستطیل	۱۱۷۸	راسته	خطی	درون‌گرا	نظامی، دفاعی	یک				
		سیدی‌ها	صفوی - قاجار	۷۹۵	مربع	۷۵۶	اصفهان	-	-	درون‌گرا	دفاعی، کشاورزی	-			
		چاه‌کم	صفوی	۸۶۸	مربع	۳۶۱	-	خطی	درون‌گرا	دفاعی، کشاورزی	یک				
میان‌راهی		عابدی	اواخر صفوی	۹۱۳	مربع- مستطیل	۶۶۷	شمالی- جنوبی	-	درون‌گرا	دفاعی، کشاورزی	-				
		ده‌محمد	صفوی؟	۱۳۶۵	مربع	۱۱۸۷	اصفهان	خطی، مرکزگرا	درون‌گرا	دفاعی، مسکونی	دو				

► جدول ۲. شیوه تاریخ‌گذاری قلعه‌های دستگردان براساس یافته‌های سفالی و عناصر سازنده بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

عناصر معماری	نمونه قطعات سفالی یافته از بنا و پیرامون آن	نام بنا
 طاق جناقی (متداول در دوره صفوی)	 نقاشی زیر لعاب فیروزه قلم مشکی، اوایل صفوی سفال بدون لعاب تهدکمه‌ای (۷-ع.ق.)	قلعه بادام‌تک
 طاق‌زنی به شیوه کلبو (متداول صفوی)	 سفال آبی سفید (تیموری و صفوی)	قلعه پاشنه‌دران
 خشت‌های رایج صفوی به کار رفته در بنا	 سفال نقاشی زیر لعاب در زمینه سفید (صفوی)	قلعه چاه‌کم
	 سفال با لعاب آبی نقش کنده زیر لعاب (قرن ۶ و ۷ ه.ق.)	قلعه دختر آبخورگ
 نمونه خشت‌های به کار رفته دوره‌های میانی، به‌ویژه ایلخانی	 نقش کنده بدون لعاب (قرن ۶ و ۷ ه.ق.)	قلعه دستگردان
 شیوه طاق‌زنی جناقی متداول صفوی		قلعه ده‌کوبر
 طاق تیزهدار متوسط و نوع طاق‌زنی ضربی رایج دوره صفوی		رباط ده‌محمد
 ابعاد خشت‌های به کار رفته در نوع طاق‌زنی کلبو رایج دوره صفوی	 سفال لعابدار منقوش به رنگ سیاه بر زمینه آبی (صفوی)	قلعه سیدی‌ها
 ابعاد خشت‌های حصار و برج قلعه عابدی رایج دوره صفوی	 سفال لعابدار منقوش کنده زیر لعاب آبی با پوشش سربی (صفوی)	قلعه عابدی
 قوس‌های جناقی رایج دوره صفوی	 سفال لعابدار آبی و سفید (صفوی)	قلعه کلسانه
 قوس‌های کلید سردر ورودی خانه‌های قلعه رایج دوره قاجار		قلعه فتح‌آباد
 قوس‌های هلالی و کلید سردر دروازه قلعه رایج دوره قاجار	 سفال لعابدار به رنگ آبی پرتنگ (زند و قاجار)	قلعه وکیل‌آباد
 قوس تیزهدار و هلالی رایج دوره صفوی تا قاجار		قلعه هودر
 به‌کارگیری خشت، نحوه طاق‌زنی و قوس‌های تیزهدار رایج دوره صفوی		قلعه یوسف‌آباد

شکل ۱. مدل گونه‌شناسی بناهای استحکاماتی منطقه دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷). ◀

تصویر ۱. خانه‌های یک واحد در فضای قلعه بزرگ دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷). ◀

▲ تصویر ۲. قرارگیری قلعه دختر آبخورج در ارتفاعات شرقی دستگردان (www.GoogleEarth.com). قلعه آبخورج از نظر موقعیت استقراری در میان کوه‌ها و تسلط بر دشت‌های اطراف و نوع مصالح با قلعه شاهدژ نهبندان و قلعه کوه قاین از قلاع دوره ۲ و ۳ و ۴).

▲ تصویر ۲. قرارگیری قلعه دختر آبخورج در ارتفاعات شرقی دستگردان (www.GoogleEarth.com).

▲ تصویر ۳. قرارگیری قلعه یوسف‌آباد در نقطه مرتفع و متراکم روستا (www.GoogleEarth.com).

► تصویر ۴. قرارگیری قلعه کلشانه در نقطه متراکم روستا (www.GoogleEarth.com).

سلجوقی و منسوب به اسماعیلیه در قهستان و قلعه حوض غلامکش از قرن ۷ و ۸ ه.ق. (سلطانی، ۱۳۸۷: ۵۴) قابل مقایسه است. ارکان دفاعی غیرعامل در قلعه دستگردان و آبخورگ بیش از دیگر قلعه‌ها قابل شناسایی است. «این نوع قلعه‌ها علاوه بر ویژگی نظامی و پناهگاهی، به عنوان یک مقرر فرماندهی و یک مرکز اداری و دینی اسماعیلی نیز به کار گرفته می‌شدند» (ویلی، ۱۳۸۶: ۱۴۷-۱۴۳). به علت قرارگیری قلعه آبخورگ در ارتفاعات کوهستانی، دسترسی آن از سه جهت غیرقابل نفوذ است. البته این نکته یادآور می‌گردد که بیشتر قلعه‌های اسماعیلیه پیش از تسلط بر آن‌ها، وجود داشته و توسط اسماعیلیان تصرف یا خریداری شده‌اند. چنان‌که «قلعه دستگردان مدتی در تصرف جنبش سرداران بود» (باقفی مستوفی یزدی، ۱۳۹۱: ۱۶۸).

در قلعه آبخورگ «ارتفاع و شیب کوه، مانع از نفوذ تیرها به داخل قلعه می‌شده و موقعیت تیرکش‌ها کمترین دید را به مهاجمین در زیر دیوارها می‌داد» (تقوی و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۹). این قلعه به لحاظ موقعیت مکانی بر فراز کوه‌هایی قرار دارد که با قلعه دستگردان «امکان برقراری ارتباط و پیغام‌رسانی» (سروش و همکاران، ۱۳۸۶: ۹۳) داشته است (تصویر ۵). از سویی موقعیت قلعه کوهستانی آبخورگ و تأمین بلندمدت مایحتاج ضروری ساکنان قلعه، چون: آب و آذوقه، اهمیت دفاع درازمدت را در این بنا تقویت کرده است.

تصویر ۵. فاصله مکانی میان دو قلعه آبخورگ و دستگردان (www.GoogleEarth.com).

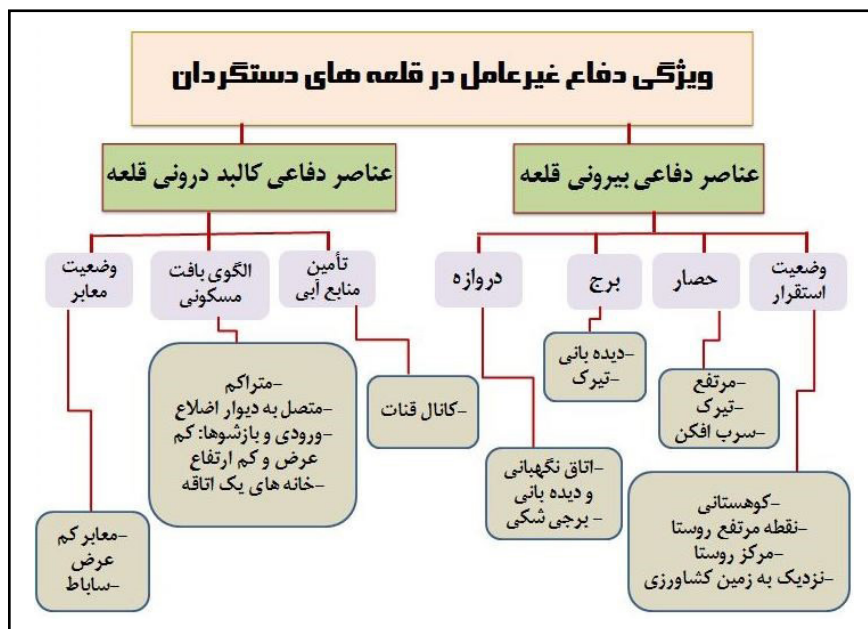
افزون بر کارکرد دفاعی و پناهگاه مردمی، «تأمین مکانی امن برای استقرار حکام و خانواده‌هایشان» از دیگر کارکردهای قلعه‌ها به شمار می‌رفت (اشپولر، ۱۳۸۴: ۲/۳۹۰). «دژ» نام دیگر بناهای استحکاماتی است (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۴)؛ از این رو در متون اسلامی، از این بنا با نام «دژ» یاد می‌شود. در منابع تاریخی آمده «پی اختلاف بزرگان و اعیان سربدار، میان "حسن دامغانی" با "لطف‌الله"، نزاع روی داد، وی را در دژ دستگردان بازداشت و خود را شهریار نامید» (پطروفشکی، ۱۳۵۴: ۸۲). ویژگی دفاع غیرعامل در قلعه‌های دستگردان با توجه به عناصر بیرونی و کالبدی بنا در شکل ذیل بیان شده است (شکل ۲).

در بحث گونه‌شناسی قلعه‌های منطقه، گونه قلعه-روستا در دو روستای دستگردان قابل مشاهده است. بیشتر روستاهای دستگردان خود، یک قلعه مسکونی بوده‌اند که در سده‌های اخیر با توجه به افزایش جمعیت، قلمرو روستا به بیرون از حصار قلعه گسترش یافته است (تصاویر ۷ و ۶). نمونه‌های قابل مقایسه با قلعه-روستاهای هودر و دستگردان با قلعه روستای اسلامیه در شهرستان تفت، قابل مقایسه است. براساس پیشنهاد دوره‌بندی، قلعه‌های دختر آبخورگ و دستگردان را می‌توان در سده‌های میانی قرار داد. قلعه دستگردان به دلیل گسترش فضا و وجود یک مسجد ایلخانی در پیرامون قلعه، از وجه حکومتی برجسته‌تری برخوردار بوده است. در میان قلعه‌های مستقر در دشت، قلعه روستای هودر از وسعت بیشتری برخوردار بوده و با وجود یک بنای مسجد، دو خانه مجلل «فیاضی» و «خان یوسفی» در فضای درون

► تصویر ۶. خندق و حصارهای میانی قلعه دستگردان (www.GoogleEarth.com)

► شکل ۲. شبیه‌های دفاعی در عناصر سازنده قلعه‌های دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

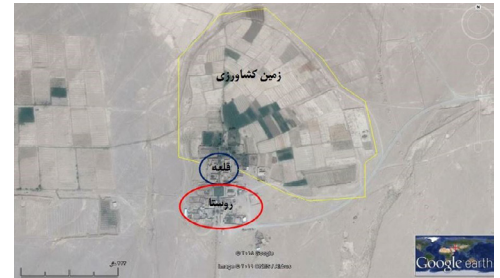
تصویر ۷. هسته اولیه شکل‌گیری و گسترش روستای دستگردان (www.GoogleEarth.com)؛ قلعه دستگردان. ▼

▲ تصویر ۸. هسته اولیه شکل‌گیری و نحوه گسترش روستای هودر (www.GoogleEarth.com): درون قلعه هودر.

قلعه و یک آب‌انبار بزرگ، وجه حاکمیت محلی خود را در میان دیگر قلاع منطقه متمایز نموده است. قلعه‌های ارباب-رعیتی طی سده‌های متأخر در قهستان و با رویکرد حکومتی ساخته می‌شده و طرح غالب آن‌ها مربع‌شکل بوده است. «پلان این قلعه‌ها حاکی از آن است که توسط مالک و به‌طور یک‌باره ساخته شده است» (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۰۵). درون قلعه‌های ده‌کویبر، فتح‌آباد خانه‌های اربابی متفاوت از خانه‌های رعایا و ساکنین روستایی ساخته شده است. (تصاویر ۹ و ۱۰).

این قلعه‌ها در کنار روستا و زمین‌های کشاورزی قرار دارد. قلعه اربابی علی‌آباد مورچه خورت اصفهان (امیرحاجیلو، ۱۳۹۱: ۱۸۱)، در مقایسه با این‌گونه از قلعه‌های منطقه دستگردان قرار می‌گیرد.

▲ تصویر ۹. موقعیت قلعه فتح‌آباد در بافت روستا و زمین‌های کشاورزی (www.GoogleEarth.com).

گونه دیگر قلعه‌ها بیرون از روستا و در نزدیکی زمین‌های کشاورزی قرار گرفته‌اند. در این قلعه‌ها، خانه برجسته‌ای مشاهده نمی‌شود و کالبد درونی قلعه محدود به واحدهای کم‌مساحت و به‌هم پیوسته است. به احتمال کارکرد این قلعه‌ها ذخیره غلات روستا بوده است. در این گروه، قلعه سیدی‌ها، عابدی و قلعه وکیل‌آباد قرار

تصویر ۱۰. موقعیت قلعه ده‌کویبر در بافت روستا و زمین‌های کشاورزی (www.GoogleEarth.com).

می‌گیرند (تصویر ۱۱). مساحت کم، برج، بارو و دروازه نامستحکم به عدم کارکرد دفاعی آن‌ها تأکید دارند.

► تصویر ۱۱. موقعیت دو قلعه عابدی و سیدی در میان زمین‌های کشاورزی نسبت به محدوده روستا (www.GoogleEarth.com): قلعه‌های عابدی و سیدی‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۷).

موقعیت راه‌های ارتباطی دستگردان در سده‌های اولیه اسلامی، بر کارکرد دفاعی-نظامی کاروانسرای رباط ده محمد، می‌افزود. به کارگیری سرب‌افکن^۳ و حصار مستحکم و مرتفع رباط ده محمد، از مهم‌ترین دلایل تدافعی بودن آن به شمار می‌رود (تصویر ۱۲). در میان قلعه‌های روستایی دستگردان، قلعه پاشنه‌دران در نزدیکی زمین‌های کشاورزی و مسیر ارتباطی قرار دارد (تصویر ۱۳). طرح این بنا از لحاظ تقسیم‌بندی فضای واحدهای درونی با قلعه دازین بَم (ملزاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۲۲۷) قابل مقایسه است؛ از این روی، قرارگیری دو روستای پاشنه‌دران و ده محمد در مسیر ارتباطی یزد و خراسان به سده چهارم هجری قمری بازمی‌گردد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۵۹). این نوع قلعه‌ها شبیه کاروانسرا بوده و برای سکونت کوتاه‌مدت مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

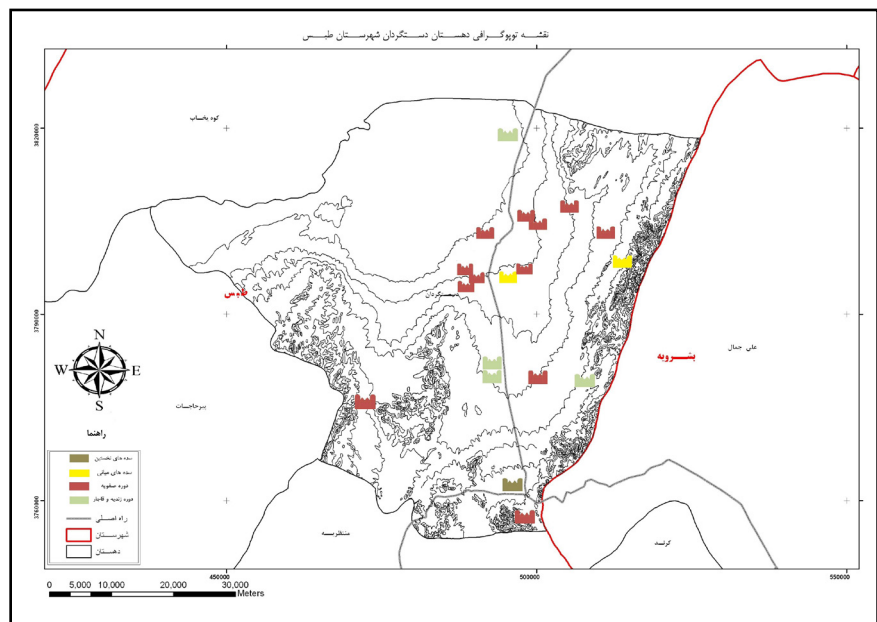
تصویر ۱۲. موقعیت رباط ده محمد و محل سرب افکن بر حصار ورودی آن (www.GoogleEarth.com).

«نزع میان آل بویه و ترکان سلجوقی، فرصتی فراهم نمود که اسماعیلیان قلعه‌هایی را در شهر طبرس بسازند» (ریاضی، ۱۳۱۶: ۱۱۷-۱۰۰). اسماعیلیان، روستاییان را به شیوه فئودالی به بیگاری گرفته و با به راه انداختن کاروان‌ها، به تجارت می‌پرداختند (پطروفشکی، ۱۳۶۳: ۲۷۸). بهره‌گیری از زمین‌های زراعی دستگردان توسط حاکمان، تنها به حکومت اسماعیلیان محدود نشد و تا دوره‌های متأخر به شیوه ارباب-رعیتی استمرار یافت. این روند، روش مناسبی در استثمار روستاییان و دامداران مناطق دوردست بوده و در روستاهای هودر، ده‌کویر، فتح‌آباد، سیدی‌ها، چاه‌کم و ازبکوه به کار گرفته شد. نقشه ۳، موقعیت مکانی قلعه‌ها و برج‌ها را در نزدیکی مراکز روستایی و نقاط قابل دسترس به منابع آب بیان می‌کند. ساخت قلاع در تاریخ ایران پیش از اسلام و دوران اسلامی ارتباط تنگاتنگی با ضروریات سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی داشت (عریان، ۱۳۷۴: ۳۰۱) این سه عامل در منطقه دستگردان به نوعی در استمرار و تعدد قلعه‌ها نقش چشم‌گیری داشته‌اند. شهر طبرس در دوره‌های تیموری و صفوی به کرات مورد حمله «ازبک‌ها»

قرار می‌گرفت؛ از این‌روی، قهستان برای دولت صفویه اهمیت ویژه‌ای داشت و بدین‌جهت بارها، پادشاهان صفوی از منطقه قهستان دیدن می‌کردند (رجبی و همکار، ۱۳۹۰: ۵۶). «شاه عباس» در یکی از سفرهایش به مشهد، از مسیر طبس گیلکی گذر کرده بود (باستانی‌پاریزی، ۱۳۷۸: ۱۸۹). در دوره‌های متأخر ساخت

► تصویر ۱۳. موقعیت قلعه پاشنه‌دران نسبت به زمین‌های کشاورزی (www.GoogleEarth.com)؛ قلعه پاشنه‌دران.

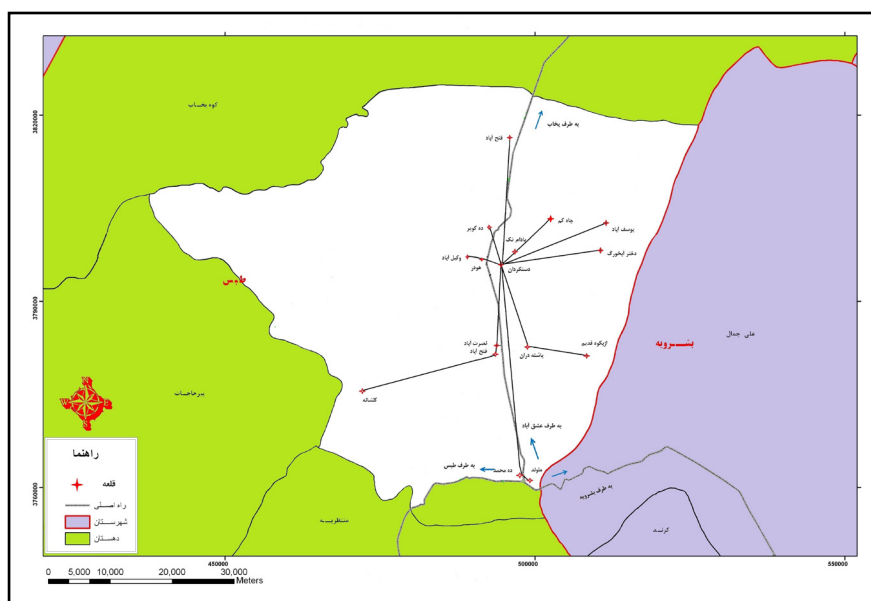
► نقشه ۳. توزیع نسبی قلعه‌های دستگردان به تفکیک دوره‌های اسلامی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

قلعه‌ها کاهش یافت، اما ساکنان روستایی با تعمیر قلعه‌ها سعی در حفظ آن‌ها داشته‌اند؛ از این روی، بسیاری از قلعه‌ها کاربری دیگری، مانند نگه‌داری احشام و انبار علوفه پیدا می‌کردند. «در نواحی شرقی ایران پس از نادرشاه افشار، به‌ویژه در دوره قاجار موجب گسترش نظام شبه ملوک‌الطوایفی در ایران گردید» (نائبیان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۹). حکومت‌های محلی قادر به ایجاد امنیتی مستدام در شهر و راه‌های اطراف نبودند و دسته‌های غارتگر بلوچ گاهگاهی به ده‌های اطراف هجوم می‌بردند (امینی، ۱۳۸۵: ۱۵۹).

در نقشه ۴، الگوی پراکنش قلعه‌ها در مسیرهای ارتباطی تبیین شده است. با مطابقت نقشه آب‌های زیرزمینی دستگردان این الگو به صورت خطی، با محوریت شمالی-جنوبی همراه بوده است. برخی قلعه‌ها، مانند: دخترآخورگ، یوسف‌آباد، ازبکوه و کلشانه به دلیل ویژگی استراتژیکی دفاعی در نقاط مرتفع و خارج از این الگوی خطی قرار دارند. احتمال می‌رود این چهار روستا با نقطه ارتفاعی بالاتر نسبت به دیگر روستاها، ویژگی پناهگاهی و مستتر بودن را به کارکردهای خود افزوده است. قلعه دستگردان در این الگو قرار دارد و ویژگی دفاعی آن با توجه به دوره تاریخی بنا بیش از دیگر قلعه‌های منطقه است که با تأثیر از گونه قلعه‌های ارباب-رعیتی ساخته شده بودند.

تحلیل و گونه‌شناسی عناصر شکل‌دهنده قلعه‌های دستگردان

مناسبات حاکم بر قلعه‌نشینان، تقریباً یکسان بوده است. این مناسبات در کنار عوامل طبیعی و جغرافیایی منطقه، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری بافت ساختمانی و عملکرد بخش‌های مختلف قلعه‌ها بر عهده داشته و همه آن‌ها را در نوع ویژه‌ای از معماری، گرد آورده است (پازوکی‌طرودی، ۱۳۷۶: ۱۹۹). فضاهای معماری تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، مصالح و تکنیک‌های ساختمانی، کاربرد

نقشه ۴. الگوی گسترش قلعه‌های دستگردان براساس راه‌های ارتباطی طی دوره‌های اسلامی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۱۴. حصار مستحکم قلعه‌دختر آبخورگ (آرشیو میراث فرهنگی خراسان جنوبی، ۱۳۹۴).

▲ تصویر ۱۵. حصار قلعه سیدی‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۱۶. کنگره‌های حصار در قلعه پاشنه‌دران (نگارندگان، ۱۳۹۷).

و خلاقیت معماران منطقه شکل گرفته است. «معماری درون‌گرایی قلعه با جنبه نظامی و امنیتی آن هم‌سویی دارد. بدین معنا که از وابستگی ساکنین قلعه را به محیط بیرونی آن جلوگیری می‌کرده است» (ساریخانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۲). الگوی فضایی قلعه‌ها در دوره میانی اسلامی، با ارتفاع گرفتن در بخش‌های میانی و اصلی فضای بنا و دسترسی دیدبانی به نقاط پایین‌تر، بسته بودن فضاهای درونی بنا، ماهیت نظامی قلعه را افزایش بخشیده است. این ویژگی در قلعه‌های قرون متأخر اسلامی با افزودن اتاقی در قسمت هشتی و دروازه بنا ادامه یافته و به نوعی با ویژگی درون‌گرایی قلاع منطقه متناسب است. «با توجه به ماهیت نظامی این بناها، درون‌گرایی و کاهش گشودگی و شفافیت فضایی آن ضرورت داشته است. استقلال فضاهای مسکونی، فشردگی و محصوریت بیشتری را در آن‌ها القاء می‌کند. رعایت اصول سلسله‌مراتبی در قلعه آبخورگ با کمک ارتفاع تعریف شده و به عبارتی، سلسله‌مراتب فضایی برخلاف دیگر بناهایی چون: خانه، مسجد و حمام که به شکل افقی تعریف می‌شود، «در قلعه‌ها از نوع ارتفاعی» (ارژمند و اعتمادی‌پور، ۱۳۹۲: ۴۸-۴۷) است؛ بدین صورت، فضای قلعه‌ها به دو صورت عمودی و افقی سازماندهی می‌شود. فضای افقی ابتدا از دروازه به حیاط منتهی و سپس به سایر قسمت‌ها قابل دسترسی است. فضاهای عمودی در قلعه‌های دشت، افزون بر ارگ حکومتی، دستیابی به فضای بالای برج است؛ اگرچه فضای مرکزی در قلعه‌های منتسب به دوره قاجار، با توجه به افزایش جمعیت، اهمیت خود را نسبت به دوره‌های پیشین از دست داده است.

در اقلیم گرم و خشک کویری فرم پلان به صورت فشرده است تا سطوح کمتری در مقابل نور خورشید قرار گیرد (شاطریان، ۱۳۹۰: ۱۰۰). نورگیری درون واحدهای مسکونی محدود به روزنه‌هایی است که گاه در دیوار اتاق‌های تابستان‌نشین و در فضاهای شاه‌نشین درون قلعه تعبیه و در مقابل وزش باد مطلوب قرار داشته است. این وضعیت در قلعه‌های بادام‌تک، کلشانه، دستگردان، فتح‌آباد و هودر قابل مشاهده است. اصول تقارن بنا در نقشه قلعه‌های پاشنه‌دران، چاه‌کم، سیدی‌ها، وکیل‌آباد، قلعه میانی دستگردان و فتح‌آباد به خوبی رعایت شده است. انواع فضاها در پایینی‌ترین و بیرونی‌ترین سطوح شامل: برج و باروها و بخش نگهبانی؛ بخش میانی شامل: فضاهای مسکونی، خدماتی و انبارها، و در بالاترین سطوح اجتماعی، مقر فرماندهی و حاکمیت یا همان شاه‌نشین قرار دارد. حصارها به دو شکل: نخست، دارای برج و بارو بوده و برای استحکام و نگهبانی به‌کار رفته (تصویر ۱۴)؛ و سپس تنها محدوده‌ای از زمین یا ناحیه را محصور می‌کردند (تصویر ۱۵). بر فراز حصار، کنگره‌هایی جهت تیراندازی و جنبه تزئینی تعبیه می‌شد (تصویر ۱۶)؛ هم‌چنین در برخی حصارها مزغل‌هایی برای تیراندازی در نظر گرفته می‌شد (تصویر ۱۷).

عناصر برج و بارو برجسته‌ترین و خارجی‌ترین نشانه آن (پازوکی‌طرودی، ۱۳۷۶: ۲۲۵) بوده و تعداد و نوع برج‌ها نسبت به وسعت یا کارکرد قلاع، متفاوت است. در قلعه هودر با به‌کارگیری چهار نیم‌برج در میانه هر ضلع تصویر متفاوتی را از این

تصویر ۱۷. کاربرد مزغل در حصار قلعه فتح‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۷).

قلعه نشان می‌دهد (تصویر ۸). طبقه‌بندی بیشتر برج‌ها در ارتباط مستقیم با کیفیت عملکرد دیده‌بانی و دفاعی قرار می‌گیرد.

گروه‌بندی برج‌ها براساس کاربری و موقعیت آن به پنج شکل قابل دسته‌بندی است؛ الف) برج‌های استحکاماتی که به منظور تقویت دیواره بنا ساخته شده و فضای درونی آن‌ها از مصالح انباشته شده است (تصویر ۱۳). ب) برج‌های تدافعی دارای تیرک در هنگام دفاع (تصویر ۱۸). ج) برج‌های دیده‌بانی و نگهبانی به منظور خبررسانی (تصویر ۱۹). د) برج‌های داخلی در قلاع میانی برای جداسازی و دو قسمتی کردن قلعه با روزنه‌های متعدد در طبقات برای تسلط به فضای داخلی قلعه (تصویر ۲۰)؛ ه) برج-دروازه‌ها (تصویر ۲۱).

برج‌ها براساس طرح پایه بنا در سه گروه استوانه‌ای، نیمه مکعب-نیمه استوانه و مخروطی قابل دسته‌بندی است. با توجه به نمودار ۱، فرم بیشتر برج‌ها در دوره‌های متأخر مخروطی شکل است. این نمودار نشان می‌دهد که فرم اولیه برج‌ها استوانه‌ای شکل بوده که در دوره صفوی استمرار یافته و در دوره‌های متأخر به نوع مخروطی، تغییر شکل یافته است. برج‌های مخروطی با ارتفاع گرفتن انحناء یافته و عظمت آن‌ها را کاهش داده است. این برج‌ها بیشتر جنبه هدایتی و کارکرد دیده‌بانی و گاه ذخیره غلات را داشته‌اند. شکل استوانه‌ای برج‌ها، تأکیدی بر دفاعی بودن بنا و نفوذ ناپذیری آن دارد. همچنین برج‌ها به جز یک مورد، همگی در دو یا سه طبقه ساخته شده‌اند.

فضای ورودی در قلعه‌ها، شامل: درگاه تاق‌دار، دروازه و هشتی یا دالان بوده و تنها در قلعه وکیل‌آباد از سکو نیز استفاده شده است. قلعه‌های دستگردان و فتح‌آباد دارای ورودی‌های متعددی است. به نظر می‌رسد این ورودی‌ها در دوره‌های اخیر به وجود آمده‌اند. دروازه‌ها به لحاظ نما به سه دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول، بازشوها بدون قاب و ساده؛ دسته دوم، بازشوها در فضای یک برج؛ و دسته سوم، درون یک دهانه عمیق پیش‌آمده قرار می‌گیرند. در جدول ۳، انواع الگوهای ورودی معرفی شده‌اند.

طرح پایه دروازه‌ها مستطیل شکل بوده و وضعیت آن‌ها به جز قلعه هودر و وکیل‌آباد، هم سطح با حصار است. جهت‌گیری انواع دروازه‌ها نسبت به مجموعه بنای قلعه‌ها در جدول ۳، بیان شده است. دروازه قلعه وکیل‌آباد با به‌کارگیری تاق‌های تزئینی، شیوه متفاوتی را به نمایش گزارده است.

▲ تصویر ۱۸. تیرک برج قلعه وکیل‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۷).

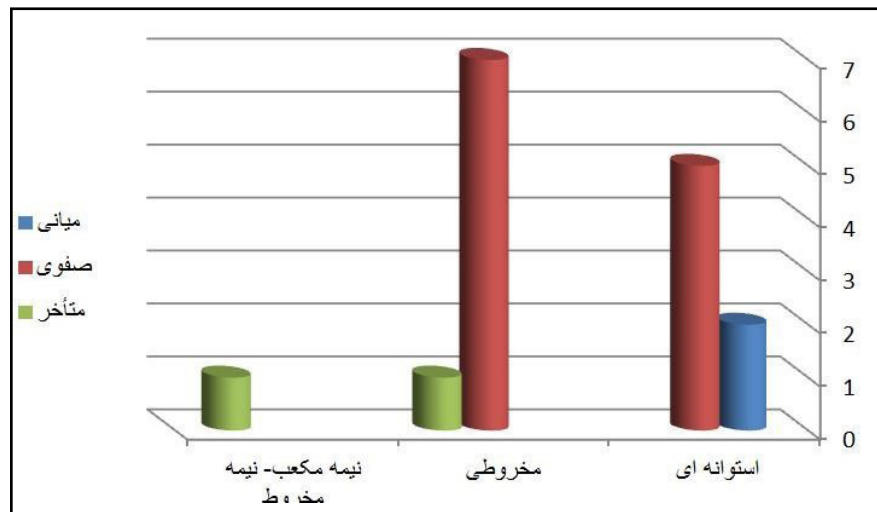
▲ تصویر ۱۹. روزنه دیده‌بانی برج پاشنه‌دران (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► تصویر ۲۰. برج میانی دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► تصویر ۲۱. برج-دروازه قلعه چاه‌کم (نگارندگان، ۱۳۹۷).

► نمودار ۱. فراوانی برج براساس طرح و دوره‌بندی تاریخی در قلعه‌های دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

دروازه‌هایی که کارکرد دفاعی‌شان پررنگ‌تر است، در قسمت ورودی دارای برج‌های دیده‌بانی مستحکمی هستند. این قلعه‌ها بیشتر به دوره صفوی یا پیش از آن تعلق دارند. در اواخر دوره قاجار، دروازه‌هایی که کارکرد امنیتی آن‌ها معطوف به اتاق نگهبانی بالای دروازه برای کنترل ورود و خروج ساکنان قلعه بوده، بیشتر با جنبه تزئینی شناخته می‌شوند تا جنبه تدافعی. در این میان، جنبه نمادین و تزئینی دروازه قلعه وکیل آباد شکوه این قلعه را به نمایش گزارده است. در برخی قلعه‌ها، مانند: پاشنه‌دران و بخش شمال‌غربی قلعه دستگردان، پس از ورودی، فضای راهرو ماندی قرار دارد و در دو سوی آن واحدهای مسکونی با ابعاد یکسان ساخته شده که شباهت بسیاری به سربازخانه‌ها در دوره قاجار دارد. قلعه ساوه (کیانی و کلایس، ۱۳۶۲: ۱۰۹) و قلعه چغوکی شه‌داد (ملزاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۲۲۵) را به لحاظ طرح بنا می‌توان در مقایسه با این قلعه‌ها قرار داد؛ به طوری که، قلعه‌هایی که با تمهیدات نظامی و دفاعی همراه است، از دروازه‌های ساده و ابعاد کوچک‌تری برخوردار بوده و قلعه‌هایی که نظام حاکم‌نشین و رعیت‌نشین در ساختار آن به کار گرفته شده، از دروازه‌های بزرگ‌تری برخوردارند.

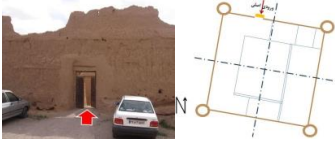
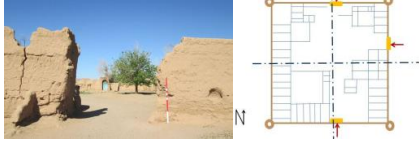
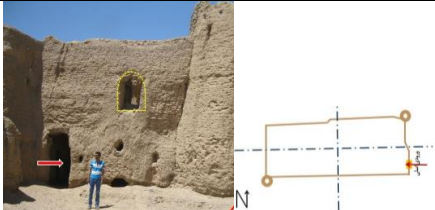
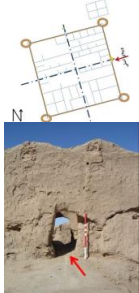
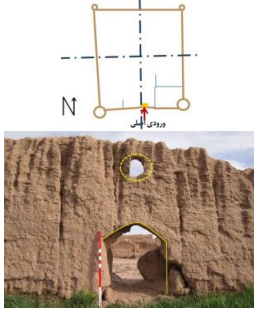
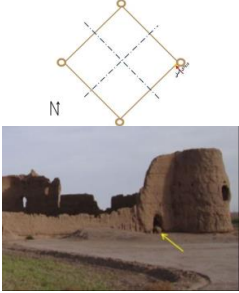
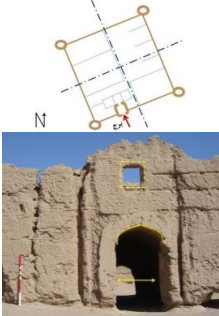
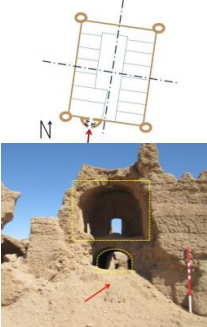
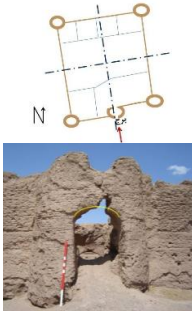
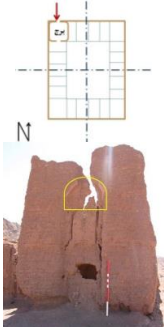

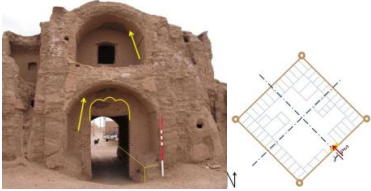
جدول ۲. الگوهای ورود به قلعه‌های دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷). ▽

ویژگی‌ها	نمونه قلعه		گونه‌های قوس درگاه
ساده	فتح‌آباد - یوسف‌آباد		؟
	یک طبقه	کلشانه	هلالی
	یک طبقه	سیدی‌ها، عابدی	مازه‌دار، مثلثی
برجی شکل	دو طبقه	ده کویر	هلالی
	دو طبقه	ازبکوه، بادام‌تک، پاشنه‌دران، چاه‌کم، دستگردان	هلالی، تیزه‌دار کند، تیزه‌دار متوسط، کمانی، مازه‌دار
سردر پیش آمده	یک طبقه	هودر	تیزه‌دار کند
	دو طبقه	وکیل‌آباد	کلاله، هلالی

حیاط‌های درونی و بیرونی در قلعه‌های دستگردان، هودر و یوسف‌آباد، نقش بسزایی در مواجهه با بادهای گرم و نامطلوب و طوفان‌های شن این منطقه داشته است؛ به احتمال هر یک از قلاع منطقه دستگردان دارای حیاط مرکزی بوده‌اند که با گذشت زمان و ازدیاد جمعیت، حیاط‌ها جای خود را به ساباط‌ها^۴ و کوچه‌های کم‌عرض داده‌اند (تصویر ۲۲). گاه ارزش دفاعی مضاعف محلات شهرهای اسلامی، با داشتن ساباط‌ها در کوچه‌ها مهیا می‌شد (شفقی، ۱۳۸۷: ۱۱). حیاط نقش مهمی در تعادل دمایی درون قلعه در فصول تابستان و زمستان داشته است (تصویر ۲۳). برای پوشش بناهای درون قلعه از انواع تاق‌ها، از جمله: جناقی متوسط و تند، هلالی، نیم‌دایره‌ای، کلبو، خوانچه‌پوش و کلاله با شیوه‌های ضربی، رومی و تزئینی استفاده شده است. «کاربرد پوشش نیم‌گنبدی برای واحدهای مسکونی درون قلعه یکی از راهکارهای جلوگیری از وزش بادهای گرم کویری در روزهای تابستانی بود» (شاطریان، ۱۳۹۰: ۸۸).

گسترده‌گی فضای حاکم‌نشین و استحکام آن نسبت به دیگر واحدهای مسکونی قلعه، به نوعی موجب بازتاب تفاوت‌های اجتماعی میان حاکم و رعایا بوده است. ارگ حکومتی در قلعه‌های دخترآب‌خورگ، دستگردان و یوسف‌آباد در بخش انتهایی و مرتفع قلعه قرار دارد. قلعه کوچک و کهن دستگردان در داخل قلعه بزرگ به دلیل برخورداری از ارتفاع بیشتر، به نوعی نقش کهن‌دژ را ایفا می‌کند. در برخی قلعه‌ها، مانند: قلعه وکیل‌آباد و پاشنه‌دران، فضای شاه‌نشین در اشکوب دوم، دروازه (تصویر ۲۴) قرار دارد؛ به مانند آن چه که در رباط ده محمد دیده شد. این بخش در فضاهای مسکونی قلاع دستگردان، از گستردگی و تزئین بیشتری برخوردار بوده و به نوعی

جدول ۳. موقعیت و جهت‌گیری دروازه قلعه‌ها در دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

 <p>یوسف‌آباد</p>	 <p>فتح‌آباد</p>	ساده	انواع دروازه		
 <p>کلشانه</p>					
 <p>ده‌کویهر</p>	 <p>عابدی</p>			 <p>سیدی‌ها</p>	
 <p>بادامتک</p>	 <p>پاشنه‌دران</p>	 <p>چاه‌کم</p>		 <p>ازبکوه</p>	برخی شکل
 <p>هودر</p>					
 <p>وکیل‌آباد</p>		سردر پیش‌آمده			

درمیان دیگر فضاها، حس تفکیک را باز می‌شناساند. فضای شاه‌نشین در بیشتر قلعه‌ها که به دوره قاجار منسوب است، برخلاف قلاع مناطق غربی ایران، مانند قلعه چال‌شتر در شهرکرد، در محوریت بنا قرار ندارد و به لحاظ ارتفاع، هم‌سنگ دیگر بناهای درون قلعه است (تصویر ۲۵).

«تهیه آب به عنوان یکی از مهم‌ترین نیازها، در بالابردن روحیه مدافعان شهری و قلعه بسیار مهم و تأثیرگذار بود. احداث آب‌انبار و حوض‌ها از مهم‌ترین راه‌ها بود» (کریمی و علی‌پورسیلاب، ۱۳۹۲: ۱۰۱). آب‌انبارهای قلاع منطقه دستگردان نسبت به آب‌انبارهای منفرد روستایی منطقه، بسیار ساده و اغلب به شکل حوض‌هایی با مخزن کوچک و عمیق‌اند. چنان‌چه در قلعه آب‌خورگ کانال‌هایی به شکل حوض برای جمع‌آوری آب باران به مشابه حوض‌انبارهای کوه قلعه فردوس (نهاری و عنانی، ۱۳۹۳: ۱۴۵) تعبیه شده است (تصویر ۲۶). در قلعه بادام‌تک، حفره‌های چاه متصل به قنات که در بیرون و درون قلعه قرار داشت. وسعت آب‌انبار بسته به وسعت قلعه و جمعیت و کارایی آن برای ساکنان متفاوت بود. چنان‌که حوض‌انبار قلعه دستگردان به جهت تأمین آب حمام و از طریق جوی‌های آب برای آبیاری زمین‌های کشاورزی هم به کار گرفته می‌شد (تصویر ۲۷). آب شرب در برخی قلعه‌هایی مانند بادام‌تک و یوسف‌آباد در داخل قلعه از طریق حفر چاه و قنات تأمین می‌شده است (تصاویر ۲۸ و ۲۹). از اواخر دوره صفوی تا اواخر قاجار، منابع آبی به صورت چاه قنات یا آب‌انبار بوده و در بیرون حصار قلعه‌ها قرار داشته است. عدم دسترسی ساکنان قلعه به چاه‌های قنات در هنگام محاصره، تهدیدی برای آن‌ها به شمار می‌رفت. از این‌رو به نظر می‌رسد ساکنان روستایی منطقه دستگردان در دوره‌های زندیه تا اواخر قاجار از امنیت بالاتری نسبت به دوره‌های پیشین برخوردار بودند. قنات‌ها بیشتر در مرکز بخش دستگردان، در مسیر ارتباطی جاده عشق‌آباد و تعداد کمی در شرق منطقه در دامنه ارتفاعات قرار دارند؛ از این‌رو، آب از ضروریات نیاز کشاورزان در قلعه بود و با روش‌های حفر چاه قنات، آب‌انبار و حوض‌انبار تأمین می‌شد.

«در دوران اسلامی ساختمان‌های دفاعی معمولاً توسط دولت ساخته می‌شد تا شهرهای مرزی از تهاجم دشمن و تجاوز اقوام بیابانگرد در امان بماند» (ویلی، ۱۳۸۶: ۲۶). این موضوع در طبرستان و نواحی آن به دلیل شرایط جغرافیایی و شرایط پناهگاه بودن و هم‌چنین قرارگرفتن در مسیر ارتباطی، به شکل دیگری نشان داده شده است. این منطقه با ظهور دولت‌های قدرتمند، تحت سیطره قرار می‌گرفت، اما با توجه به شرایط اقلیمی و اجتماعی-فرهنگی و هم‌چنین با توجه به سیاست‌های دولت مرکزی نسبت به این منطقه، همواره به صورت قومی و قبیله‌ای اداره می‌شد. این سیاست دولت با حفظ اقوام در این منطقه در هنگام تهاجمات دشمنان در مناطق شرقی صورت می‌پذیرفت؛ به دلیل دسترسی آسان به مصالح و کمی هزینه ساخت، پی‌سازی با چینه، حصارهای قلعه و برج‌ها از خشت در ترکیب با ملات‌گل ساخته شده و اصل خودبستگی را با استفاده از مصالح بوم‌آورد و سازگاری با اقلیم منطقه رعایت شده است. در مناطقی با اقلیم سرد کوهستانی، کرسی چینی و حصار

▲ تصویر ۲۲. کاربرد ساباط در قلعه دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۳. حیاط‌های بیرونی و درونی قلعه فتح‌آباد و ایوان دار نمودن ورودی‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۴. فضای شاه‌نشین قلعه پاشنه‌دران، بالای دروازه، میان ضلع جنوبی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۵. فضای حاکم‌نشین قلعه بادام‌تک، بخش جنوبی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۶. کانال ذخیره آب در قلعه آبخورگ (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۷. ورودی حوض دستگردان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۸. حفر چاه در قلعه بادام‌تک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

▲ تصویر ۲۹. حفر چاه در قلعه یوسف‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۷).

برخی قلعه‌ها، مانند آبخورگ و ده‌محمد، به شکل سازه‌ای از: سنگ، لاشه سنگ سنگ‌های نتراشیده و خشکه‌چین، ملات‌گل و گچ سنگ‌ریزه جلوه‌گر شده است. از ملات ساروج، آهک و آجر نیز در ساخت حوض انبار قلعه‌ها استفاده شده است. این نکته حائز اهمیت است که با وجود کاربرد مصالح ارزان قیمت، معماری این بناها از ساختار محکم و نظام مهندسی حساب شده‌ای برخوردار هستند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله گاهنگاری قلعه‌ها با مقایسه و ارزیابی یافته‌های فرهنگی و عناصر سازنده بنا صورت پذیرفت. بر این اساس، اهمیت و گستردگی هر یک از قلعه‌های دستگردان وابسته به شرایط اقلیمی، سیاسی و اجتماعی، در طرح، مصالح، بارو، تعدد برج و وسعت هر یک در روستا، از یکدیگر متفاوت است. به تعریف ساده، شرایط جغرافیایی، تفاوت ساختاری در طرح و نوع مصالح گونه قلعه کوهستانی را نسبت به قلعه‌های سطح دشت نشان می‌دهد. همچنین از منظر اجتماعی نزدیکی برخی قلعه‌ها در کنار یکدیگر، شدت امنیت در برخی روستاها افزایش بخشیده و چهره روستاسازی بر اساس ساخت انواع قلعه در منطقه تغییر یافته است. این موضوع با حملات متعدد مهاجمین و یاغیان محلی در مناطق شرقی و مرزی ایران رابطه‌ای مستقیم دارد. در قلاع دستگردان، دختر آبخورگ و رباط ده‌محمد، ویژگی دفاع غیرعامل با برج‌های مدور بزرگ، حصار مستحکم، خندق و سرب‌افکن تمهیدات لازم را در متوقف نمودن حملات دشمنان به وجود آورده است. این ویژگی با تحلیل مقایسه عناصر سازنده بنا همچون: برج، دروازه، فضاهای درون قلعه، نحوه ذخیره آب بر کارکرد انواع گونه‌های قلعه در این منطقه تأثیر گذارده است.

سازماندهی بناهای درونی قلعه‌ها نشان می‌دهد که قلعه‌های دستگردان با یک شکل ویژه ساخته نشده‌اند؛ اگرچه تمامی قلعه‌ها با حصار مرتفع دربر گرفته شده و بافت برخی از آن‌ها دارای دو بخش عمومی و شاه‌نشین بوده که بخش‌های عمومی با یک شیوه هماهنگ و بخش حاکم‌نشین مجزا از دیگر قسمت‌های قلعه طراحی و ساخته شده است. بناهای مسکونی پیرامون حیاط مرکزی و فضاهای خدماتی درون قلعه و یا نزدیک به دروازه قلعه قرار داشت. با توجه به تفاوت ابعاد خشت‌های حصار و بناهای مسکونی درون قلعه‌ها و همچنین در رباط‌ها، بازسازی‌ها بیشتر در این گونه بناها صورت گرفته و در چند سده، به ویژه دوره‌های صفوی تا قاجار مورد استفاده قرار گرفته‌اند. تعدد قلعه‌ها در یک روستا و ویرانی قلعه‌های کوچک‌تر در کنار قلعه‌های بزرگ‌تر حاکی از اهمیت امنیت بخشی به روستا با قلعه‌سازی همراه بوده است. از طرفی در بسیاری از قلعه‌ها گسترش خانه‌های مسکونی از درون قلعه شکل گرفته و سپس به بیرون از حصار قلعه راه یافته و شکل روستا را دستخوش این تغییرات قرار داده است. این تغییرات تنها در مورد سازه‌ها نبوده و دخل و تصرفات در زمین‌های کشاورزی پیرامون قلعه‌ها و خانه‌ها نیز صورت گرفته و در برخی موارد موجب تخریب بنا یا بخشی از آن شده است. مسیرهای ارتباطی و سپس دسترسی به قنات‌های منطقه مهم‌ترین عامل شکل‌گیری قلعه‌ها در الگوی خطی با محوریت

شمالی-جنوبی بوده است. این کارکرد در دوره‌های متأخر چمشگیرتر است. قلعه دستگردان در مرکز گسترش الگوی قلعه‌سازی دشت دستگردان قرار دارد و سپس قلعه آبخورگ در ارتفاعات با جنبه دفاعی ارزیابی می‌شوند. دیگر قلعه‌ها در ارتباط مزارع پیرامونی و محل‌های ذخیره غلات قرار دارند که ویژگی حاکمیت و ساختار ارباب-رعیتی در آن‌ها اهمیت بیشتری یافته است.

پی‌نوشت

۱. استحکامات به مجموعه بناهایی گفته می‌شود که جهت حفظ جان مدافعان و سلاح‌هایشان و فراهم کردن امکان دفاع بهتر در مواضعی که ممکن است، تهاجم از آنجا صورت گیرد، ساخته می‌شده است (کلایس، ۱۳۸۷: ۱۷۸-۱۶۹؛ و پازوکی طرودی، ۱۳۷۶: ۲۰).
۲. فرزند «وجه‌الدین مسعود» از امرای سربدار.
۳. روزنی در دیواره حصار قلعه برای ریختن سرب جوشان در هنگام حملات دشمنان که از نفوذ آن‌ها به درون قلعه جلوگیری می‌نمود.
۴. ساباط‌ها بخشی از گذر عمومی داخل قلعه‌ها است که با تاق آهنگ پوشش داده شده است.

کتابنامه

- ابن‌اثیر، عزالدین، ۱۳۸۵، الکامل فی التاریخ. برگردان: سید محمدحسین روحانی، جلد سوم، چهارم و نهم، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
- ارژمند، محمود؛ و اعتمادی‌پور، مرضیه، ۱۳۹۲، «نقد ساختارگرایانه فرم و عملکرد بنای تاریخی قلعه دختر فیروزآباد». مجله نامه معماری و شهرسازی، شماره ۱۳، صص: ۵۶-۳۷.
- اشیپولر، برتولد، ۱۳۸۴، تاریخ مغول در ایران. محمود میرآفتاب، چاپ هشتم، تهران: علمی و فرهنگی.
- امیرحاجیلو، سعید، ۱۳۹۱، «بررسی باستان‌شناختی مراکز سکونت‌دوران سلجوقی و صفوی در حاشیه شمالی دشت اصفهان». رساله دکتری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، ۱۳۷۸، سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: انتشارات صفی‌علیشاه.
- بافقی‌مستوفی یزدی، محمد مفید بن نجم‌الدین محمود، ۱۳۹۱، مسمی به مختصر مفید در احوال بلاد ایران. چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.
- بی‌نام، ۱۳۸۱، تاریخ سیستان (تألیف به سال ۷۲۵-۴۴۵ ه.ق.)، به تصحیح: محمدتقی‌بهار (ملک‌الشعرا)، چاپ ششم، تهران: معین.
- پارسی، فرامرز، ۱۳۸۳، «قلعه رودخان». مجله معمار، شماره ۲۸، صص: ۱۳۹-۱۳۴.
- پازوکی طرودی، ناصر، ۱۳۷۶، استحکامات دفاعی ایران در دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پطروفشکی، ایلیاپائولوویچ، ۱۳۵۴، نهضت سربداران خراسان. ترجمه کریم کشاورز، چاپ هفتم، تهران: پیام.
- پطروفشکی، ایلیاپائولوویچ، ۱۳۶۳، اسلام در ایران، از هجرت تا پایان قرن نهم هجری. ترجمه کریم کشاورز، چاپ هفتم، تهران: پیام.

- ترکمان منشی، اسکندریبگ، ۱۳۱۸، عالم آرای عباسی. به تصحیح: سهیلی خوانساری، کتابفروشی اسلامیة.
- تقوی، عابد؛ فرزین، سامان؛ کوهستانی، حسین؛ و عبداللهی، مهسا، ۱۳۹۶، «مؤلفه‌های دفاع غیرعامل در دژ قلعه کوه قاین». مجله خراسان بزرگ، سال ۸، شماره ۲۷، صص: ۴۱-۵۴.
- حافظ ابرو، ۱۳۷۳، زبدة التواریخ. مقدمه، به تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید جوادی، جلد نخست، تهران: اطلاعات.
- خلعتبری، اللهیار؛ و دلریش، بشری، ۱۳۸۲، کارکردها و نقش سیاسی اجتماعی قلاع در تاریخ میانه‌ی ایران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دیپلانول، گزوییه، ۱۳۵۸، مطالعاتی درباره جغرافیای انسانی شمال ایران. ترجمه سیروس سهامی، چاپ دوم، مشهد.
- دفتری، فرهاد، ۱۳۷۵، تاریخ و عقاید اسماعیلیه. چاپ نخست، تهران: فروزان.
- رجبی، نجیب‌الله؛ و رجبی، میثم، ۱۳۹۰، تاریخ و مشاهیر قاینات. چاپ نخست، تهران: شهرآشوب.
- ریاضی، غلامرضا، ۱۳۱۶، «تاریخچه طبس». مجله سالنامه شرق ایران، سال ۱، شماره ۱، صص: ۹۹-۱۱۸.
- زارعی، محمدابراهیم؛ و حیدری باباکمال، یدالله، ۱۳۹۳، «اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویرلوت». دوفصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۴، شماره ۶، صص: ۲۱۱-۱۹۵.
- ساریخانی، مجید؛ شریفی‌نیا، اکبر؛ و قنبری، ندا، ۱۳۹۱، «نگاهی نو به قلعه میرغلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا، قلعه یا کاروانسرا». فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره دوم، شماره دوم، صص: ۱۷۲-۱۶۱.
- ستوده، منوچهر، ۱۳۶۲، قلاع اسماعیلیه. تهران: طهوری.
- سروش، محمدرضا؛ نصرآبادی، علیرضا؛ و زعفرانلو، رقیه، ۱۳۸۶، «درآمدی بر مطالعات باستان‌شناسی قلاع اسماعیلیه قهستان». مجله اثر، دوره ۲۸، شماره ۴۳-۴۲، صص: ۱۲۸-۱۱۲.
- سلطانی، سعید، ۱۳۸۷، جستاری در باستان‌شناسی قلاع قهستان با تأکید بر طراحی حفاظت و ساماندهی قلعه کوه قاین. چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- سیروس، ماکسیم، ۱۳۵۷، کاروان‌سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها. ترجمه عیسی بهنام، قاهره، بازنشر ایران: سازمان حفاظت آثار باستانی ایران.
- شاطریان، رضا، ۱۳۹۰، اقلیم و معماری ایران. چاپ سوم، تهران: سیما دانش.
- شفقی، سیروس، ۱۳۸۷، «پیش‌درآمدی بر شهر اسلامی و افتراق آن با شهر غربی». مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، اسفندماه ۱۳۸۷.
- عریان، مرضیه، ۱۳۷۴، «شهرهای اسلامی». جلد نخست: مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بم - کرمان، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۲۷۸-۳۰۴.

- عنانی، بهرام، ۱۳۹۴، «گزارش مقدماتی بررسی باستان‌شناسی بخش دستگردان شهرستان شهر طبس». بیرجند: میراث فرهنگی خراسان جنوبی، حوزه پژوهشی (منتشر نشده).
- قبادیان، وحید، ۱۳۸۷، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. چاپ پنجم، تهران: دانشگاه تهران.
- کریمی، علیرضا؛ و علیپورسیلاب، جواد، ۱۳۹۲، «نگاهی به مفهوم تاریخی دفاع غیرعامل در عصر اسلامی». نشریه مطالعات تاریخ اسلام، سال ۵، شماره ۱۸، صص: ۹۹-۱۱۵.
- کلایس، ولفرام، ۱۳۸۷، معماری ایران دوره اسلامی. به کوشش: محمدیوسف کیانی، «بخش قلعه‌ها»، چاپ هفتم، تهران: سمت.
- کیانی، محمدیوسف؛ و کلایس، ولفرام، ۱۳۶۲، فهرست کاروانسراهای ایران. جلد نخست، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ملازاده، کاظم؛ و محمدی، مریم، ۱۳۸۵، دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی. جلد ششم: «قلاع و استحکامات نظامی»، چاپ نخست، تهران: سوره مهر، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- نائیبیان، جلیل؛ شیخ‌نوری، محمدامیر؛ و پیری، محمد، ۱۳۸۸، «حکام سیستان از تشکیل سلسله قاجار تا تسلیم علی‌خان سربندی». نشریه پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، شماره ۲، صص: ۱۹-۳۴.
- نهاری، مرتضی؛ و عنانی، بهرام، ۱۳۹۳، فردوس اقلیم و معماری اسلامی. چاپ اول، بیرجند: فکر بکر.
- ویلی، پیتر، ۱۳۸۶، آشیانه عقاب (قلعه‌های اسماعیلی در ایران و سوریه). ترجمه دکتر فریدون بدره‌ای، چاپ نخست، تهران: پژوهش‌فرزان روز.
- یعقوبی، احمد ابن ابی یعقوب بن واضح، ۱۳۸۲، تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی، چاپ نهم، تهران: علمی و فرهنگی.
- اطلاعات تصاویر هوایی (۱۳۹۷-۱۳۹۵) وبگاه: www.GoogleEarth.com, (access date: 08/10/2016 - 01/12/2018), 10:15 Am

- Amini, M., 2006, *Historical geography of Tabas city*. Yazd: Nikoo Ravesh Publications.

- Amir Hajiloo, S., 2012, "Archaeological study of residential centers of the Seljuk and Safavid eras on the northern edge of the Isfahan plain". PhD thesis, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University (in Persian).

- Annani, B., 1394, "Preliminary report of the archeological study of Dastgerdan section of Tabas city". Birjand, South Khorasan cultural heritage, research area (unpublished), (in Persian).

- Arjomand, M. & Etemadipour, M, 2013, "Structural critique of the form and function of the historical monument of Firoozabad Girl Castle". *Journal of Architecture and Urban Planning*, No. 13, Pp: 56-37 (in Persian).

- Arooji, F. & Chahian, A. A., 2013, "The role of Iranian culture in

facilitating travel in the 3rd and 4th centuries AH". *Journal of History and Culture*, Vol. 45, No. 90, Pp: 86-55 (in Persian).

- Asgharianji, A., 1995, "Passive Defense in Bam Citadel". *First Bam Architecture and Urban Planning Congress*, Volume 2, Tehran: Cultural Heritage Organization (in Persian).

- Bafghi Mostofi Yazdi, M. M., 2012, *A short name useful in the situation in Iran, first edition*. Mashhad: Astan Quds Razavi (in Persian).

- Bastani-Parizi, M. E., 1999, *Politics and Economics of the Safavid Era*. Tehran: Safi Alisha Publications (in Persian).

- Ciro, M., 1978, *Caravanserais of Iran and small buildings in the middle of the road*. Translated by: Issa Behnam, Cairo, republished by Iran: Iranian Antiquities Protection Organization (in Persian).

- Clais, W., 2008, *Iranian Architecture of the Islamic Period*, by: Mohammad Yousef Kiani, Part of the Castles, Seventh Edition, Tehran: Samat (in Persian).

- Daeinejad, F.; Aminzadeh, B. & Hosseini, S. B., 2006, *Principles and Guidelines for Designing and Equipping Outdoor Residential Complexes for Passive Defense*. Tehran: Building Research Center and Center (in Persian).

- Daftari, F., 1996, *Ismaili History and Beliefs*. First Edition, Tehran: Forouzan (in Persian).

- Dekhoda, A. A., 1998, *Dictionary*. under the supervision of Mohammad Moin and Seyed Jafar Shahidi, Second Edition, Vol. 12, Theran: University of Tehran (in Persian).

- Deplanol, G., 1979, *Studies on the human geography of northern Iran*. translated by Sirius Sahami, second edition, Mashhad: Mashhad (in Persian).

- Emamzadegan, M.; Emamzadegan, H. & Emamzadegan, M., 2015, "Analysis of the evolution of Iranian-Islamic castles". *The first national conference on Iranian-Islamic architecture (yesterday's appearance - tomorrow's perspective)*, Shiraz, third volume, Pp: 2081-2068 (in Persian).

- Eshpoler, B., 2005, *History of the Mongols in Iran*. Mahmoud Miraftab, 8th edition, Tehran: Scientific and Cultural (in Persian).

- Eyebrow, H., 1994, *The History of History*. Introduction, Correction and Comments by Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, Vol. 1, Tehran: Ettelaat (in Persian).

- Farzamshad, M., 2007, *Theoretical Foundations of Architecture in Passive Defense*. Tehran: Jahan Jamojam (in Persian).

- Forghani, M. F., 2002, *History of the Ismailis of Ghohestan*. First Edition, Tehran: University of Tehran (in Persian).

- Ghobadian, V., 2008, *Climatic Survey of Traditional Iranian Buildings*. Fifth Edition, Tehran: University of Tehran (in Persian).

- Grube, E.; Dickey, J.; Graber, E.; Sims, E.; Lewcom, R.; Jones, D. & Bridge, G. P., 2001, *The Architecture of the Islamic World, History and Its*

Social Concept. Editor; George Michel, Translated by: Yaghoub Azhand, first edition, Tehran: Molly (in Persian).

- Hodgson, M., 1987, *The Ismaili Sect*. Translated by: Ferdon Badrahai, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (in Persian).

- Ibn Athir, I., 2006, *Al-Kamel Fi Al-Tarikh*. Translated by: Seyyed Mohammad Hossein Rouhani, Vol. 3, Vol. 4 and Vol. 9, Third Edition, Tehran: Asatir (in Persian).

- Ibn Hoqal Nasibi, Abi al-Qasem, 1987, *Soora al-Ard*. Translated by: Dr. Jafar Shoar, Tehran: Iranian Culture Foundation (in Persian).

- Karimi, A. & Alipoursilab, J., 1392, "A look at the historical concept of passive defense in the Islamic era". *Journal of Islamic History Studies*, Vol. 5, No. 18, Pp: 115-99 (in Persian).

- Kiani, M. Y. & Kleis, W., 1983, *List of Caravanserais of Iran*. Vol. 1, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance (in Persian).

- Majidi, D.; Giovechi, S. & Nouri Kermani, A., 1390, "Using passive defense in the construction of fortresses in ancient Iran". *Quarterly Journal of Islamic Iranian City Studies*, No. 4, Pp: 48-37 (in Persian).

- Mathematics, Gh., 1316, "History of Tabas". *Journal of the Yearbook of Eastern Iran*, Vol. 5, No. 5, Pp: 118-99 (in Persian).

- Mollazadeh, K. & Mohammadi, M., 2006, *Encyclopedia of Iranian Historical Monuments in the Islamic Period*. Vol. 6, Castles and Military Fortifications, First Edition, Tehran: Surah Mehr, Islamic Propaganda Organization Art Center (in Persian).

- Nahari, M. & Annani, B., 2014, *Ferdows Islamic Climate and Architecture*. First Edition, Birjand: Fekr Bekr (in Persian).

- Naibian, J.; Sheikhnouri, M. A. & Piri, M., 2009, "The rulers of Sistan from the formation of the Qajar dynasty to the surrender of Ali Khan Sarbandi". *Journal of Historical Research*, New Volume, No. 2, Pp: 19-19-34 (in Persian).

- Paplizi, M. H., 1988, *Culture of settlements and religious places of the country*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation (in Persian).

- Parsi, F., 2004, "Rudkhan Castle". *Architect Magazine*, No. 28, Pp: 139-134 (in Persian).

- Pazouki-Troudi, N., 1997, *Iran's Defense Fortifications in the Islamic Period*. Tehran: Cultural Heritage Organization (in Persian).

- Petrofashki, I., 1984, *Islam in Iran, from the Emigration to the End of the Ninth Century AH*. Translated by: Karim Keshavarz, seventh edition, Tehran: Payam (in Persian).

- Petrofshki, I., 1975, *Khorasan Sarbdar Movement*. Translated by: Karim Keshavarz, seventh edition, Tehran: Payam (in Persian).

- Pirnia, M. K., 1390, *Introduction to the Islamic Architect of Iran (inner-*

city and outer-city buildings). Edited by: Gholam Hossein Memarian, 16th edition, Tehran: Soroush Danesh (in Persian).

- Qazvini, A., 1988, *The Benefits of Safavids (History of Safavid Sultans and Commanders after the Fall of the Safavid State)*. by: Maryam Mirahmadi, First Edition, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (in Persian).

- Rahnamaei, M. T. & Shah Hosseini, P., 2009, *Iran Urban Planning Process*. Tehran: Samat (in Persian).

- Rajabi, N. & Rajabi, M., 2011, *History and Celebrities of Ghainat*. First Edition, Tehran: Shahr-e-Ashob (in Persian).

- Sarikhani, M.; Sharifinia, A. & Ghanbari, N., 2012, "A New Look at Mir Gholam Hashemi Castle, Considering the Constructive Elements of a Building, Castle or Caravanserai". *Iranian Journal of Archaeological Research*, Vol. 2, No 2, Pp: 172- 161 (in Persian).

- Shafaqi, S., 2008, "Introduction to the Islamic city and its differentiation with the western city". *Proceedings of the first conference of the Islamic utopia*, Isfahan University of Arts, March 2009 (in Persian).

- Shaterian, R., 2011, *Climate and Architecture of Iran*. Third Edition, Tehran: Danesh TV (in Persian).

- Shia, I., 2003, *Introduction to Urban Planning*. Second Edition, Tehran: University of Science and Technology (in Persian).

- Soltani, S., 2008, *A Study in Recognition of Ghohestan Castles with Emphasis on Design, Protection and Organization of Ghaen Mountain Castle*. First Edition, Tehran: Cultural Heritage Organization (in Persian).

- Sotoudeh, M., 1983, *Ismaili forts*. Tehran: Tahoori (in Persian).

- Taghavi, A.; Farzin, S.; Kouhestani, H. & Abdollahi, M., 1396, "Components of passive defense in the fortress of Qaleh Mountain Ghaen". *Greater Khorasan Magazine*, Vol. 8, No. 27, Pp: 54-41 (in Persian).

- Tashkri Bafghi, B., 1394, *Castles and fortifications of Yazd (comparative study and functional typology)*. First edition, Yazd: Niko Ravesh (in Persian).

- Turkmenmanshi, E., 1318, *Abbasi scholar*. Edited by: Soheili Khansari, Islamic Bookstore (in Persian).

- Unnamed, 2002, *History of Sistan (authored in the year 725-445 AH)*. Edited by: Mohammad Taqi Bahar (Queen of Poets), Sixth edition, Tehran: Moin (in Persian).

- Uryan, M., 1995, "Islamic Cities". *The first volume of the Proceedings of the Congress of Architecture and Urban Planning of Iran, Bam-Kerman Citadel*, Tehran: Cultural Heritage Organization, Pp: 304-278 (in Persian).

- Valizadeh, R.; Salman Roghani, M. & Khezri, M., 1393, *Farhang-e-Abadiyeh of Yazd province Farhang-e-Abadiyeh of Tabas city in 1390*. Yazd: Statistics Center of Iran (in Persian).

- Willie, P., 2007, *The Eagle's Nest (Ismaili Castles in Iran and Syria)*. translated by: Dr. Fereydoon Badrahai, first edition, Tehran: Farzan Rooz Research (in Persian).
- Yaqubi, A., 2003, *Yaqubi History*. Translated by: Mohammad Ibrahim Ayati, ninth edition, Tehran: Elmi and Farhangi (in Persian).
- Zarei, M. E. & Heidari Babakmal, Y., 2014, "The importance of forts and fortifications of the Qajar period in the Shahdad region in establishing social security on the western edge of the Lut Desert". *Iranian Journal of Archaeological Research*, Vol. 4, No. 6, Pp: 211-195 (in Persian).
- Zomrashedi, H., 2016, *Iranian Architecture - Execution of a building with traditional materials*. 13th edition, Tehran: Emerald (in Persian).
- Aerial image information (1397-1396) Website: www.GoogleEarth.com, (access date:08/10/2016 -01/12/2018), 10:15 Am